

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРБ – ТРИЗУБ ІЗ ХРЕСТОМ (до 90-річчя з дня проголошення державного герба УНР)

У попередніх роботах нами доведено, що державний герб України походить від двох прадавніх язичеських та християнських символів хреста і якоря (тризуба), які уособлюють віру та надію на спасіння [1]. У цій роботі увагу буде приділено історії дослідження питання присутності хреста у верхній частині українського герба.

Актуальність проблеми присутності головного християнського символу хреста на середньому зубі малого герба України безумовна. Вона лежить не тільки в площині наукових питань історичних або геральдичних. Вона лежить також в площині питань внутрішньої політики нашої держави і пов'язана сьогодні в першу чергу із розробкою ескізу великого Державного Герба України та підготовкою законопроекту про Державний Герб України із наступним внесенням його основних положень у нову редакцію Конституції України. Важливо і те, що 2008 рік є роком 1020-ї річниці Хрещення Русі-України.

Одним із перших дослідників, хто звернув увагу на присутність хреста над тризубом, був О.С. Уваров. Ще у 1861 р. він писав: «яким однаково ж чином пояснити собі значення хрестів, які завжди приставляються різьбярями до цієї загадкової фігури? Як пояснити, що ця фігура на монетах Ярослава (див. Ніжинський скарб) завжди прикрашена то одним, то кількома хрестами?». «Незаперечно відомо, — писав Уваров, — що ця фігура (авт. тризуб) у правильному положенні повинна зображуватися вістрям униз, а двома рогами вгору. Порівнявши її із зображеннями в рукопису XI століття, на малюнку, що представляє Никифора Вотоніата і дружину його Марію, яких вінчає Спаситель, бачимо в руках імператриці скіпетр, який закінчується верхівкою майже зовсім тотожною із загальною формою нашої фігури» [2, с. 20]. Уваров дає опис цього скіпетра, зазначаючи, що «До довгого посоху прикріплено золотий верх ..., обсипаний перлами і дорогоцінними каменями. На самому кінці він завершується хрестом, під яким знаходяться два роги, що можливо спочатку означали півмісяць, але тут вони закінчуються тупими кінцями, і більш схожі на роги або гаки, ніж на півмісяць» [2, с. 20]. Уваров припускає, що саме ця форма скіпетра і називалася у джерелах диканикіон. Його, крім імператриці, носили імператор і найголовніші сановники, але з деякими декоративними відмінностями.

Дослідник пропонує уявити фігуру зображену на монеті князя Ярослава, що походить з Дерпта, «прикріпленою до довгого посоха або крім цього додати їй внизу яку-небудь округлу прикрасу для більш зручного прикріплення до посоха» [2, с. 21]. Уваров додає до тексту свій варіант такої реконструкції використання фігури з монети у якості навершя диканикіона і підкреслює що при цьому «схожість її зі скіпетром Марії робиться ще більш разючою» [2, с. 21]. «Погодившись із моєю здогадкою, — продовжує він, — ясно стає, чому той монетник дерптського екземпляра розмістив хрест над кулькою. Крапки, правильно розставлені по всій фігурі, представляють перли: кулька або коло під хрестом означають прикрасу із перлиною на середині.

На стокгольмському екземплярі зображення (авт. тризуба), крім середнього хреста має ще хрести на кінцях обох рогів. Можна допустити і цю форму дика-

никіону, хоча немає таких хрестів на скіпетрі Марії. Після того легко пояснити значення хрестів на монетах Ярослава ..., і намагання диканикіона, на монетах ніжинського скарбу, переходити у фігуру з одним або кількома хрестами» [2, с. 22].

Уваров робить вірний і принципово важливий висновок — «зі схожості між фігурами на звороті наших монет і диканикіоном імператриці Марії, можна заключити, що наші великі князі ставили на своїх монетах одну вершину (*авт.* диканикіону) за нестачею місця для розміщення всього скіпетра ... як символу влади ...» [2, с. 23]. Він припускав, що цей скіпетр візантійської форми було надіслано князю Володимиру з Царгороду і привезено княжною Ганною разом з іншими речами. Не виключав Уваров і можливості того, що візантійські імператори надавали диканикіону значення інвеститури, наданої ними Володимиру, або визнання ними Володимира впливовим князем [2, с. 24].

Протилежної думки щодо хреста над тризубом дотримувався С.М. Грушевський. «Сей знак, — писав він, — знає добре той, хто мав в руках українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого (*авт.* 1917 р) року. На їх лицевій, жовтій стороні сей знак зроблений посередині білим і збоку фіолетовим — тільки рисовник непотрібно додав до сього знаку хрестик, котрий стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над сим знаком, але до знаку не належить, а поставлений там для розділення слів, котрі читаються навколо знаку» [3, с. 98].

Але, як свідчать архівні документи, позицію С.М. Грушевського у цьому питанні поділяли далеко не всі. На початку 1918 р. міністр морських справ УНР Д. Антонович запропонував Малій Раді затвердити морський прапор у вигляді двох полотнищ: верхнього блакитного, а нижнього жовтого кольорів. Пропонувалося на верхній частині прапора розмістити золотий тризуб із хрестом над ним. Вже 14 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила «Тимчасовий закон про флоту Народної Української Республіки», у якому в описі прапора Українського Військового Флоту зазначалося: «В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому» [4, с. 18]. І хоча у документі не повторена пропозиція міністра щодо розміщення над тризубом хреста, насправді прапори виготовили саме із зображенням тризуба подібного до вміщеного на грошах УНР 1917 р., тобто з хрестом на середньому зубі [5, таб. 5].

За Української Держави гетьмана П. Скоропадського наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. було затверджено новий військово-морський прапор, в середині якого також «міститься золота печатка св. Володимира з хрестом» на середньому зубі тризуба [6, с. 2].

Такий самий державний герб у вигляді тризуба із хрестом над його центром використовувався і в часи Директорії Української Народної Республіки. Адже саме його бачимо на печатці коменданта «Ставки Директорії У.Н.Р.», якою засвідчено документ виданий у Києві 27 грудня 1918 р. [7, с. 98].

Питання присутності хреста над тризубом досліджував у своїй праці «Український національний знак і прапор» виданий 1937 р. В. Січинський. «Мусимо, — писав він, — ще торкнутися питання хреста над середнім зубом, що викликало навіть певні розбіжності поміж українськими політичними партіями. На більшості монет навколо тризуба уміщено напис. Початок речення напису починається з горішньої частини тризуба (коло вершка середнього зуба), йде в напрямку руху стрілки годинника, навколо тризуба й кінчається з лівого боку вершка середнього зуба. Отже, місце початку і кінця речення відділяється хрестиком-розеткою і тому хрест

відноситься до напису, а не до знаку тризуба. Це цілком певно можна твердити в монеті Ярослава Мудрого («Ярославле сьребро» +), менше певно в монетах Володимира Великого. З другого боку, на монетах Ярополка-Петра і Святополка-Михайла ... хрест виступає скорше як елемент знаку тризуба і то замість лівого зуба» [8, сс. 15 – 16]. Автор зазначає, що погана збереженість оригіналів монет утруднює остаточне вирішення проблеми науково.

Аналізуючи найстаріші зображення тризуба на цеглі з Києва та на налущці, що приписувалося князю Мстиславу Володимировичу з Тмуторокані, автор вертається до питання спільності хреста і тризуба. Виходячи із географії знахідки та архаїчності форми знаку, Січинський в цьому питанні віддає перевагу тмутороканському тризубу. «Хоч князь Мстислав, званий Хоробрим, – пише він, – князував о роках 987 – 1036, але самий знак може мати далеко старшу традицію, зв'язану з понтійським державним осередком. Останні історичні та археологічні досліді все більше переконують про важливість «Меотської Русі», як називали греки Тамань – за княжих часів Тмуторокань. Саме тут треба шукати найстарших осередків Русі та державної організації, перенесеної згодом до середнього Подніпров'я. Шлях цього поширення тепер намічається ясніше. Останні досліді все більше стверджують старослов'янські чи староукраїнські оселі, в століттях VIII до X, по сточищу Дінця, на низовому Дону, на побережжі Озівського моря та по пониззю Кубані. Таким чином, Тмуторокань не творила якусь відокремлену землю від київської держави, та відгороджену від неї порожніми степами ... Самий тризуб з Тмуторокані ... має дуже певний та усталений рисунок, як справжній знак чи інсигнія. Тут виразно розпізнаємо окремі елементи, як середній зуб і нижня частина в формі рівнораменного «грецького» хреста. В цьому випадкові безсумнівна символіка окремих елементів та цілого знаку. З другого боку, київські тризуби на монетах ... більш орнаментального характеру з уживанням так званої плетінки. А притім тмутороканський і київські тризуби мають виразний візантійський стиль, зокрема в тмутороканському знаку – в'язання бічних зубів» [8, сс. 15 – 16].

«Порівнюючи тмутороканський тризуб з прієнським ..., – писав далі – Січинський, бачимо, що в першому є той самий елемент двох завитків, що з'єднують бічні зуби з середнім. Так само розв'язана спідня частина, що символізує вічну дорогу, вічне життя, тільки замість «поганської» символіки – петлі, приходять християнський символ – хрест. Значні зміни бачимо в розвиненому середньому зубі. Він виріс в цілу композицію, що нагадує стрілу, пращ чи інший військовий прилад. ... Знова знак Тмуторокані має хрест (в долішній частині), бо християнство на Тамані поширилося значно скорше, ніж по Придніпров'ю» [8, с. 46].

15 березня 1938 р. у м. Хусті перший Сойм Карпатської України проголошує її незалежність і затверджує державний герб. При обговоренні герба д-р С. Росоха запропонував доповнити його зображенням тризуба «святого Володимира Великого». А отець Кирило Феделеш з метою збереження християнських традицій запропонував: «... до гербу нашої Держави внести святий символ християнства». В кінцевому варіанті було затверджено, що «Державним гербом Карпатської України є дотеперешній краєвий герб: червоний медвідь у лівім білім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі» [9, с. 2].

У роки Другої світової війни митрополит Андрій Шептицький підтримав ідею про внесення до герба України християнського символу – хреста і неодноразово гаряче закликав до цього у 1941 – 1942 рр. Так, наприкінці листопада 1941 р. голова Галицької Української Ради митрополит Шептицький писав у листі до голови

Української Національної Ради у м. Києві М. Величковського: «При першій нагоді скличте, Пане Професоре, Пленум Української Національної (Ради) і на цьому пленумі поставте питання про державний герб України. До нашого державного герба необхідно зверху додати хреста. Коли б ми в часи наших Визвольних Змагань в 1917 – 1920 рр. мали зверху нашого державного герба хреста, то не втратили б своєї держави» [10, с. 8]. Пізніше через місяць у Львові він знову просив «щоб УНР (Українська Національна Рада), поки їй доведеться припинити діяльність, схвалила заміну герба України, а саме, щоб до «тризуба» додати хрест, який, ... був за кн(язя) Володимира. Цей змінений герб міг би зобов'язувати тільки Галичину, евентуально як герб одної області України, а пізніше повинна б його прийняти вся Україна ...» [10, с. 8].

Збереження традиційного з часів її існування знаку Княжої Держави Володимира Великого у вигляді тризуба із хрестом на центральному зубі характерне для багатьох громад української діаспори у всьому світі. Так, у 1988 р. українські громади США та Канади широко відзначали Тисячоліття Хрещення Русі-України. Головним елементом художнього оформлення святкових заходів був змодернізований герб Великого Князя Володимира – «тризуб» утворений двома символами. В нижній частині герба розміщувався якір (тризуб), який угорі поєднувався із хрестом [11, с. 432].

У перший рік незалежності новітньої України під час гарячих дискусій щодо її майбутнього державного герба, чи не єдиною авторкою, яка звернула увагу суспільства на ту обставину, що український герб історично є тризуб із хрестом була О. Тереля. «Чи всі українці знають, – писала вона, – який Герб України і яким він повинен бути? Знають не всі. Особливо нинішня молодь. Часто ті, що знають, не завжди дотримуються Державних Законів Української Держави, що постала в 1918 – 1919 роках. Ця тенденція окремих політичних партійно-групових орієнтацій, які не визнають правильності законів, виданих урядом України, до цього слід додати брак національної самодисципліни, християнського світогляду та правосвідомості кожного українця зокрема» [12, с. 4]. Додамо, що вказані причини і сьогодні залишаються перешкодою на шляху до ствердження державного герба України в його історичному вигляді.

Бібліографія

1. Белов О., Шаповалов Г. Герб України – символ віри і надії // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 61 (3474). – 5 квітня. – С. 14; Белов О., Шаповалов Г. До питання про час виникнення символу «хрест-якір» // Музейний вісник – Запоріжжя. – 2007. – № 7. – С. 55 – 58; Белов О., Шаповалов Г. Чому князь Володимир карбував на монетах «хрест-якір»? – Там само. – С. 62 – 63; Белов О., Шаповалов Г. Український тризуб: Історія дослідження та науковий реконструкт. – Київ – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 268 с.

2. Уваров А.С. Розыскания о славяно-византийских монетах. Письмо гр. А.С. Уварова (из Поречья от 26 дек. 1861 г.) к А.А. Кунику о монетах Владимира и Ярослава. – СПб, 1862. – 62 с.

3. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К.: Друк. Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. – 120 с.

4. Гречило А. Національний прапор // Національна символіка. Бібліотека журналу «ПУ». – К., 1990. – Книга I. – С. 13 – 23.

5. Маматов О.Л., Лягін В.В. Прапор – стяг корабля // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2006. – № 64 (серпень – вересень). – С. 39 – 43. – Табл. V – VII.
6. Трембіцький В. Прапори України 1918 р. // Знак. – 1993. – Число 4 (листопад). – С. 1 – 2.
7. Лапин В.П. Нагрудные знаки «Героям январских событий 1918 г. на Ю-3. Ж.Д.», Герою октябрьских и январских событий 1917 – 1918 на заводе «Арсенал» // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2007. – № 67 (січень – лютий). – С. 13 – 16. – Табл. VI – XI.
8. Січинський В. Український національний знак і прапор // Вступ до українського краєзнавства. – Прага: Видавництво «Українська школа», 1937. – Ч. I. – 128 с.
9. Гречило А. До питання про виникнення земельного герба Закарпаття // Знак. – 1994. – Число 5 (лютий). – С. 1 – 2.
10. Дзюбан О. Спроба зміни Українського герба у 1941 – 42 рр. // Знак. – 2002. – Число 28 (грудень). – С. 8.
11. Тисячоліття Християнства в Україні: Урочистості 1988 року. Гол. редактор Осип Зінкевич, гол. редколегії Д-р Юрій Солтис. – Нью-Йорк: Крайовий Комітет Тисячоліття Християнства в Україні, 1992. – С. 432.
12. Тереля О. Державний герб України – тризуб із хрестом // Державність. – 1991. – № 2 (Вересень). – С. 4 – 5.

Белов А.Ф., Шаповалов Г.І.

**Украинский герб – трезубец с крестом
(к 90-летию со дня провозглашения государственного герба УНР)**

Статья посвящена вопросу о присутствии главного христианского символа – креста – в верхней части украинского герба. Особая актуальность проблемы связана с разработкой эскиза будущего большого Государственного Герба Украины и последующим его утверждением.

Авторы прослеживают историю изучения вопроса о единстве креста и трезубца многими исследователями, а также приводят примеры использования традиционного символа в различные периоды истории Украины.

Belov A.F., Shapovalov G.I.

**Ukrainian Emblem – Trident With Cross
(To date of 90 years since proclamation the national emblem of UNR)**

The article is dedicated to a presence of the cross, main Christian symbol, in the top part of Ukrainian arm. Special actuality of the problem is connected with the outline creation of the future great State Emblem of Ukraine and its further confirmation.

Authors retrace the history of studying the question about unity of the cross and trident by many research people. Also they give examples of using the traditional symbol during different periods in history of Ukraine.